

ності доручило К. П. Михальчуку складання чергової програми для збирання особливостей «малоруського наріччя». Це завдання ним було вирішено разом з А. Ю. Кримським («Програма для збирання особенностей малорусских говоров». — СПб., 1910) і Є. Тимченко («Програма для збирання диалектичних одмін української мови». — К., 1910). Для ювілейного збірника О. О. Шахматов призначив розбір книги Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», що вийшла в тому ж році у Відні. Стаття О. О. Шахматова «До питання про початок української мови» була вміщена ним у другому виданні — журналі «Україна», № 1, с. 31—49 — на пропозицію М. С. Грушевського (див. його лист О. О. Шахматову від 11 січня 1914 р.).

³ Мається на увазі журнал «Україна».

⁴ Мається на увазі журнал «Украинская жизнь».

⁵ Роздольський Йосип Іванович (1872—1945) — український фольклорист і перекладач. Досліджував фольклор Львівщини. Опублікував, зокрема, «Галицькі народні казки» (1895, 1899), «Галицькі народні новели» (1900), «Галицько-руські народні мелодії» (1906, 1907).

⁶ Під час оголошення війни в 1914 р. М. С. Грушевський із сім'єю знаходився на дачі в селі Криворівні біля галицько-угорського кордону. В Галичині його вважали русофілом і піддавали різним утискам та приниженням. На вимогу місцевої адміністрації 7 вересня (за старим стилем) Грушевські виїхали через Угорщину до Відня, потім — в Італію, а звідти — у Росію. Після повернення 22 листопада у Київ Грушевський незабаром був звинувачений в австрофільстві та ворожості до Росії й уже 30 листопада заарештований. Збереглися 13 протоколів його допитів (див.: ЦДІА України, ф. 1235, спр. 43). Провівши в київській тюрмі 2,5 місяці, учений був висланий поліцейськими властями до Симбірська.

⁷ О. О. Шахматов мав, безперечно, на увазі дослідження М. С. Грушевського «Історія України-Руси» — найбільшої праці української історіографії.

⁸ «Наш серпневий президент» — президент Петербурзької Академії наук, відомий поет, двоюрідний дядько царя Миколи II, великий князь Костянтин Костянтинович Романов.

⁹ Федір Євгенович Корш помер 16 лютого 1915 р. Крім наукових досліджень, він володів 46 мовами, займався перекладами з багатьох мов, але особливо любив персидську й українську. Вільно володіючи останньою, Корш неодноразово говорив, що «для задушевно ліричних речей йому малоруська мова більш підходить, ніж літературна російська» (Архів РАН, ф. 558, оп. 2, спр. 91, арк. 4). Реакційна преса не раз цькувала Корша і Шахматова за їх «українофільство», за намагання забезпечити свободу українському друкованому слову.

¹⁰ Очевидно, Володимиру Миколайовичу Бенешевичу.

¹¹ Реакційна столична газета «Новое время» багато разів нападла на Академію наук, на Відділення руської мови і словесності, на окремих учених, особливо на Ф. Є. Корша і О. О. Шахматова.

¹² Некролог Ф. Є. Корша О. О. Шахматов вмістив в «Известиях ИАН» за 1915 р. (№ 5, с. 373—393).

¹³ Ф. Ф. Фортунатов — голова формально-граматичної школи в російському мовознавстві — помер у вересні 1914 р. Він був наставником О. О. Шахматова ще під час перебування останнього в гімназії. В «Известиях ИАН» (1914, № 14, с. 967—974) О. О. Шахматов помістив некролог Ф. Ф. Фортунатова.

¹⁴ Сергій Федорович Ольденбург (1863—1934) — академік, неодмінний секретар Петербурзької Академії наук, спеціаліст в галузі східної філології, відомий індолог, глибокий знавець проблем порівняльного дослідження літератур, етнолінгвістики.

¹⁵ Е. Д. Грім — професор історії Санкт-Петербурзького університету.

¹⁶ «Советский» тут — який відноситься до Державної ради, де С. Ф. Ольденбург, як і О. О. Шахматов, працював як обраний від «академічної курії».

¹⁷ Семіомамо. Застар. Туди і сюди; тут і там.

¹⁸ Мова йде про статтю О. О. Шахматова «До питання про початок української мови», вміщеної в ж. «Україна», 1914, № 1.

¹⁹ Федір Іванович Успенський (1845—1928) — великий історик-візантиніст, славист, археолог, з кінця XIX ст. очолював російське візантинізнавство.

²⁰ Створення на основі Львівського наукового товариства ім. Шевченка Академії автоматично забезпечувало її державною дотацією з боку австрійського уряду згідно з § 14 конституції Австрії.

Л. Д. Сакада (Київ)

Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського

В пантеоні борців за українську національну ідею Михайло Сергійович Грушевський посідає сьогодні належне йому чільне місце як видатний історик і провідний діяч новітньої української історії. Заради цього Українське історичне товариство (УІТ) протягом тридцятилітнього свого існування докладло неабияких зусиль, відстоюючи видатного сина України,

долаючи вимушене наукове забуття вченого на Батьківщині, поборюючи фальсифікації радянської історико-партійної науки і деякі невиважені підходи на Заході в оцінці його діяльності та наукової спадщини.

Нині, коли однією з характерних рис історичної науки стає поступове злиття в єдине ціле обох потоків національної історіографії — в Україні і діаспорі, — а в сучасних дослідженнях все ширше використовуються науково-вартісні публікації еміграційних істориків, цілком зрозумілим стає зростаючий інтерес до інтелектуального капіталу УІТ і, зокрема, в галузі грушевськознавства. УІТ має найвагоміший доробок серед усього зробленого на цій ниві науковими українознавчими установами як в Україні, так і на Заході, бо від самого початку утілює в своїх дослідженнях поставили на одне з центральних місць постать Михайла Грушевського, виявляючи неупереджений підхід до наукового вивчення його біографії, діяльності і творчості¹.

Українські історики, які волею долі опинилися на Заході і працювали професійно в еміграційних умовах, згуртувалися у 1965 р. в цілком самостійне товариство, прагнучи відмежуватися до певної міри від суперечок і дискусій, що мали місце між деякими українськими науковими осередками, в основному між НТШ і УВАН². Об'єднав їх щойно народжений «Український історик» — науковий журнал української історіографії — після публікації Звернення Ініціативної групи (створеної, власне, з редколегії)³ і листовного референдуму. 1 березня 1965 р. й виникло УІТ, яке мало 45 членів-засновників⁴. Ініціатором-засновником і незмінним головним редактором журналу з тих пір і по сьогодні є Любомир Винар, нині професор Кентського університету у США та Голова Українського історичного товариства⁵.

Утверджуючи цілісність української наукової історіографії, ініціатори УІТ, до яких належав і О. Оглоблин, вбачали завдання української еміграційної історіографії не в тому, щоб бути лише антагоністичними супротивниками заідеологізованим напрямкам радянської історіографії. Вони скоріше розглядали першу відносно другої як «свого роду додаток...», доповнення, продовження, але разом з тим і виправлення тої історичної науки, яка була позбавлена вільного розвитку на батьківщині через пута партійного контролю. Усвідомлюючи, що працюють для майбутньої України, історики прагнули зберегти кращі традиції української історіографії та дбати про її міжнародний авторитет, отже, визначили своїм завданням «гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім перед власною батьківщиною і перед власним народом»⁶. І не випадково О. Оглоблин вміщує у другому випуску «Українського історика» свою статтю концептуального значення «Михайло Грушевський і українське національне відродження», де обґрунтовує думку про постать М. С. Грушевського як набутку непроминальної вартості для української історичної науки, культури, політики, і цим, власне, спонукає до усвідомлення потреби всебічного наукового вивчення життєвого і творчого шляху вченого, який «так присвятився українству, й не тільки свого покоління»⁷. Вже з наступного числа «Український історик» (1964. — Ч. 4. — Т. 1) набуває статусу офіційного видання УІТ і виходить як щоквартальник, але через матеріально-фінансові труднощі майже завжди вимушено об'єднаними числами — двічі, а то й раз на рік.

Звісно, що і до утворення УІТ українська еміграція докладала зусиль, аби зберегти пам'ять про Видатного Українця, що дав історичну метрику своєму народові. Так, діяльність НТШ в Америці з другої половини 1949 р. очолював М. Чубатий — єдиний із студентів професора Грушевського в еміграції. За спогадами О. Домбровського, він шанував пам'ять про вченого, і саме його піклуванням «дух наукової атмосфери з доби М. Грушевського перенісся деякою мірою до НТШ у діаспорі»⁸. В НТШ проводилися наукові дискусії, під час яких обговорювалися ідеї творця «Історії України-Руси». Приміром, по доповіді М. Чубатого — за темою української і російської концепцій історії Східної Європи — відбулася дискусія в червні 1951 р. з обговоренням історичної схеми Грушевського⁹. М. Стахів, один з провідних

членів НТШ, вмістив у 1957 р. в «The Ukrainian Quarterly» статтю про М. Грушевського як науковця, суспільного лідера і державного керівника¹⁰. А в 1978 р. один з томів Записок НТШ було спеціально присвячено М. Грушевському¹¹.

Час від часу заходами різних установ здійснювалося перевидання деяких окремих праць М. Грушевського, переважно концептуального характеру. Скажімо, в анналах УВАН у 1952 р. було вміщено англійський переклад принципово важливої праці М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904)¹². В середині 60-х років заходами УВАН у Канаді було здійснено передрук цієї статті українською мовою з додатком статті А. Грегоровича і вибраної бібліографії праць М. Грушевського та історіографією статей про нього (Вінніпег, 1964). А в 1965 р. заходами самого А. Грегоровича вийшло окреме факсиміле цієї статті від Українського студентського об'єднання в Торонто. Звісно, їх тиражі не могли бути значними, але ці події не залишалися поза увагою УІТ, — вони, як правило, знаходили відгук на сторінках «Українського історика» у розділі «Хроніка»¹³. З огляду на теоретико-концептуальне значення вказаної праці Грушевського для української національної історіографії, вже значно пізніше — у 1986 р. — Любомир Виняр вмістив повний передрук «Звичайної схеми...» (за виданням 1904 року) у додатках своєї монографії «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський»¹⁴.

Загальновідомим є факт першого повного репринтного перевидання «Історії України-Руси» українським видавництвом «Книгоспілка» (директор — Я. Пастушенко) в 1954—1958 рр. у Нью-Йорку¹⁵, а потім був проєкт НТШ — здійснити переклад праці і видати її англійською мовою. Його не вдалося тоді зреалізувати¹⁶, і він зусиллями істориків діаспори втілюється в життя лише нині — перший англійський том «ІУР» виходить у світ.

У 1965 р. редколегія «Українського історика» не залишила непоміченим факт, що видавництво «University Microfilm, Inc.» в Мічигані пропонує ксерокопії відбитки праць М. Грушевського: «Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1906), «Очерк истории украинского народа» (Спб., 1906) та «Изъ польско-украинскихъ отношений Галиціи» (Спб., 1907). В «Хроніці» повідомлялося, що це видавництво збирає також замовлення на репринтне перевидання «Ювілейного Збірника на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського...» (К., 1928), і було вміщено заклик до громадськості підтримати цей задум¹⁷.

Як бачимо, в діаспорі ім'я Михайла Грушевського не було в забутті, проте вивченням його життєвого шляху і наукової спадщини спеціально ніхто не займався, поки не виникло УІТ.

У 1966 р. УІТ оприлюднило у своєму журналі Звернення з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського і, проголошуючи «Рік М. С. Грушевського», закликала українську громаду у вільному світі гідно вшанувати його пам'ять¹⁸. З цього часу товариство починає систематичне вивчення спадщини Михайла Грушевського, його громадсько-політичної діяльності.

Саме тоді народжується задум видання бібліографії творів М. Грушевського, підготовки монографії про його життя і діяльність та збірника праць про видатного українського історика іноземними мовами. В розділі журналу «Хроніка» під рубрикою «Архів УІТ» повідомлялося, що розшукані праці М. Грушевського та матеріали про нього зберігатимуться в архіві Товариства. Редакція звернулася до читачів з проханням допомогти відшукати деякі праці вченого, зокрема його «Автобіографію» з 1926 р., еміграційне видання «Ілюстрованої історії України» з 1919 р.¹⁹ Подібні звернення до громади про пошуки матеріалів, які висвітлюють життєвий шлях і творчість Михайла Грушевського, надалі періодично з'являлися на сторінках «Українського історика».

До 100-літнього ювілею Михайла Грушевського, 50-річчя від дня смерті історика та 125-річчя від дня його народження УІТ видало спеціально присвячені томи «Українського історика» — у 1966, 1984 і 1991 рр. З 1972 р. в

журнали було відведено окрему постійну рубрику — «Грушевськіана»²⁰, і кращі з її матеріалів почали видавати також окремими відбитками серед серійних видань УІТ²¹. Зокрема, книжковими виданнями «Грушевськіани» вийшли: біографічні дослідження Л. Винара «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості» (1974. — Ч. 1) та «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (1981. — Ч. 2), добірка статей М. Грушевського про В. Антоновича «Володимир Боніфатійович Антонович» (1985. — Ч. 3), «Михайло Грушевський в українській і світовій історії» Л. Винара (1993. — Ч. 4). У формі наукового збірника «Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина (з нагоди 125-річчя від дня народження)» було видано об'єднаний журнальний том за 1991/92 рр. — тут вміщено наукові розвідки і матеріали науковців як з діаспори, так і з України, бо від 1990 р. УІТ стало відкритим і розгортає співпрацю з науковцями України.

З метою координації досліджень УІТ заснувало у 1989 р. Академічну комісію для вивчення діяльності і творчості М. С. Грушевського²². Для організації ювілейних заходів до 125-річчя від дня народження Михайла Грушевського з ініціативи УІТ було створено спеціальний Академічний комітет²³, а нині, до 130-літнього ювілею, спільно з науковими установами України засновано Міжнародний Академічний комітет²⁴.

Чим же цінний науковий доробок українських істориків діаспори, і що в діяльності товариства послугувало справі повернення Михайла Грушевського Україні? Спробуємо з'ясувати це питання докладно.

Саме в той час, коли несмілива спроба деяких істориків в Україні науково реабілітувати ім'я творця схеми історії України не вдалася²⁵, тема М. Грушевського починає бути постійно присутньою у науково-організаційній діяльності УІТ. Це виявлялось як у видавничих програмах товариства, так і у проведенні численних наукових конференцій, бо після заснування УІТ багато заходів на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в діаспорі відбувалося за його ініціативою спільними зусиллями науково-українознавчих та культурологічних фондаций.

Першим заходом до знаменного ювілею став вечір, влаштований 7 травня 1966 р. у Детройті УІТ та місцевою Групою УВАН, де Л. Винар зробив доповідь «Молоді роки М. Грушевського»²⁶. 12 листопада того ж року УІТ при участі Осередку НТШ у Клівленді та Асоціації українських професорів американських університетів влаштувало ювілейний вечір пам'яті корифея української історичної науки, — вступне слово виголосив М. Пап, а в доповіді Л. Винар висвітлив життєвий шлях М. Грушевського²⁷. 18 грудня 1966 р. у Нью-Йорку історична секція УВАН, історико-філософська секція НТШ та УІТ організували спільну урочисту пленарну конференцію з нагоди ювілею творця «Історії України-Руси». Її роботою керував О. Оглоблін, його доповідь мала назву «Михайло Грушевський на тлі доби». Також виступили: О. Прицак — «Історіософія Михайла Грушевського», Я. Пеленський — «Суспільно-політичні ідеї Михайла Грушевського» та Л. Винар — «Львівський період життя Михайла Грушевського»²⁸. У своїх спогадах про успіх цієї конференції, яка засвідчила тісну співпрацю трьох наукових установ — НТШ, УВАН і УІТ, Олександр Домбровський зазначив, що науковий авторитет і світла пам'ять великого історика були стимулом до спільного відзначення його роковин «в дусі національно-академічної єдності й спільних історіографічних коренів духовної спадщини титана нової української національної історіографії»²⁹.

Про Михайла Грушевського згадувалося при відзначенні 30-ліття діяльності НТШ в Америці у 1978 р. на науковій конференції в Чикаго, яка проводилася за ініціативою Осередку НТШ при участі тамтешнього відділення УІТ. За тематикою життя і творчості видатного вченого виступили С. Горак, М. Біда, М. Чировський³⁰.

За ініціативою УІТ відбулися наукові конференції на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в зв'язку з 50-річчям смерті. 9 червня 1984 р. в Торонто пройшла наукова конференція УІТ під патронатом Наукової ради Світового конгресу вільних українців. Відкрив її Л. Винар до-

повіддю «Грушевськознавство — важлива ділянка українознавства», доповідали: М. Антонович — «Зв'язки М. Грушевського з О. Кониським», О. Домбровський — «Інтерпретація М. Грушевським раннього історичного процесу на землях України» і Т. Мацьків — «Оцінка М. Грушевським гетьманства Івана Мазепи». Відбулося також обговорення з проблеми «Питання термінології історії України в суспільних науках і історична схема Михайла Грушевського», в якому взяли участь В. Ісаїв, Т. Приймак, М. Пап і О. Субтельний³¹. До цієї ж сумнопам'ятної дати було приурочено ряд заходів у грудні — УІТ та Асоціація українських університетських професорів і Осередок НТШ в Огайо у співпраці з Науковою радою при СКВУ провели наукову конференцію у Пармі. Відкрив її Л. Винар доповіддю «Місце Михайла Грушевського в історії України», було заслухано доповіді О. Домбровського — «Етногенез й рання історія України в наświetленні М. Грушевського» та Ю. Кульчицького — «Українська тематика та історія Грушевського в американських підручниках»³². Саме тоді відбулася перша на теренах Європи наукова конференція на вшанування пам'яті видатного історика. За ініціативою УІТ її було проведено в Мюнхені спільно з Українським Вільним Університетом. На цій конференції, в якій брали участь і німецькі колеги, всі доповіді торкалися наукової спадщини Грушевського. В кінці грудня 1984 р., під час річного з'їзду Американської історичної асоціації в Чикаго, спільно з УІТ було організовано наукову сесію, присвячену М. С. Грушевському.

Окрім суто наукових, члени УІТ активно беруть участь у громадських заходах діаспори на вшанування видатного сина України. Коли на пропозицію А. Жуковського відбулося відзначення 100-літнього ювілею М. Грушевського в американському сенаті і палаті представників, «Congress Record» (1966. — Ч. 165) надрукував лист-меморіал до цієї дати, а також статтю Л. Винара і укладену ним бібліографію праць М. Грушевського³³.

Вшанування пам'яті Михайла Грушевського українською громадою у рік 50-ліття його смерті відбулося 23 листопада 1984 р. в приміщенні Літературно-мистецького клубу у Нью-Йорку. Доповідаючи про М. Грушевського як основоположника української наукової історіографії, О. Домбровський наголосив на необхідності розширення тематики наукових досліджень істориків та українознавців у діаспорі, згадавши традиції київського наукового журналу «Україна», коли він видавався за редакцією М. Грушевського від історичної секції ВУАН³⁴.

Під час зустрічі з громадськістю в Чикаго, влаштованої УІТ та Українським літературним фондом ім. І. Франка при співпраці з Осередком НТШ та Чиказької філії Українського католицького університету, — вона відбулася 21 вересня 1985 р. в Соборі св. Володимира і Ольги — було вшановано пам'ять Михайла Грушевського та відзначено 20-річчя діяльності УІТ. Л. Винар розповів про розвиток грушевськознавства, а Д. Штогрин зробив доповідь про значення «Історії української літератури» М. Грушевського³⁵.

Такі заходи Українського історичного товариства та його звернення до «думаючої частини української громади в діаспорі, яка розуміє вагу історичних дослідів як основи сучасного і майбутнього розвитку української нації»³⁶, принесли згодом свої результати. У 1984 р. УІТ відкрило рахунок спеціального Фонду Михайла Грушевського, на який надійшли численні добродійні внески. Одним з перших вніс 500 доларів інженер Василь Ростун з Чикаго³⁷, родина якого згодом заповіла на цю благодійну справу все своє майно, і тепер це — «Видавничий Фонд М. Грушевського імені Василя і Тетяни Ростунів». Коштом фонду видавалися праці Михайла Грушевського, публікації про його життя і творчість, серед них — книга професора Л. Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації», видана тепер в Україні до 130-річного ювілею видатного вченого.

Майже до кінця 80-х років науковцям України грушевськознавча тематика була практично недоступною, а історики діаспори хоч і користувалися, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «у порівнянні з своїми радянськими колегами... двома велетенськими перевагами: свободою слова та прямим

зв'язком з світом наукової думки Заходу»³⁸, проте могли лише мріяти про використання матеріалів з архівосховищ України. За таких обставин еміграційні історики мали можливість працювати у напрямі переважно узагальнююче-синтетичних, ніж джерельно-фактологічних досліджень, хоч і останнім приділялася значна увага. Коли О. Оглоблин наголошував, що еміграційна наука мусить цікавитися питаннями, які просто не існують або не мають актуального значення для історичної науки на батьківщині, то він у 1963 р. прямо вказав, що науковцям варто «використовувати важливі історичні джерела (зокрема, архівні), неприступні або мало приступні історикам на батьківщині»³⁹.

У розпорядженні дослідників М. Грушевського на Заході була обмежена джерельна база, проте вони залучили до наукового обігу значний обсяг матеріалів, виходячи з можливого. По-перше, використовувалися видані, але науково не опрацьовані матеріали самого Грушевського. В «Українському історичному» було здійснено передрук рідкісних праць Грушевського, головним чином концептуального характеру, які відшукувалися на Заході ціною чималих зусиль. В журналі опубліковано близько двадцяти важливих статей М. Грушевського, серед яких «Три академії», «Антонович: основні ідеї творчості і діяльності», «3 соціально-національних концепцій Антоновича», «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи», «Костомаров і новітня Україна», автобіографічні матеріали тощо⁴⁰.

По-друге, для істориків діаспори реальною була можливість виявити матеріали Грушевського у західних сховищах, і це було здійснено: Віденський архів дослідили Л. Винар і Т. Горнишкевич, етнічні архівні фонди Канадського Національного архіву в Оттаві вивчав Т. Приймак, було нарешті досліджено і введено в науковий обіг листування М. Грушевського і його сучасників, де згадувався видатний історик і діяч, — ці матеріали було залучено з фондів Архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку і опрацьовано зусиллями професорів В. Міяковського та С. Стецюка, а потім опубліковано за редакцією Марка Антоновича; німецькі архівні фонди вивчав професор І. Каменецький у зв'язку з дослідженням діяльності М. Грушевського в Українській Центральній Раді⁴¹.

По-третє, останньою можливістю, яка залишалася для розширення джерельної бази, став шанс звернутися особисто і зібрати спогади-свідчення співробітників, далеких родичів і знайомих Михайла Сергійовича, які знали його особисто і перебували в еміграції. Цю пошукову роботу було розпочато Л. Винаром ще у 1966 р., і, завдячуючи наполегливості дослідника, вона принесла свої результати⁴². Звісно, що використання таких матеріалів потребує, як зазначає сам професор Винар, певного критичного ставлення до них і зрозумілої обережності з методологічного боку — як до мемуарних матеріалів, писаних в ретроспективному спрямуванні⁴³.

За три десятиліття на сторінках «Українського історика», що став основним «верстатом праці» для уїтівців, та в окремих книжкових виданнях товариства було опубліковано багато різних за характером матеріалів щодо життя і творчої спадщини Михайла Грушевського. Серед них, поряд з передруками рідкісних публікацій важливих статей вченого, чимало джерельних матеріалів, в тому числі епістолярних, із західних архівів, а віднедавна також і з України. Найвагомішу частку в доробку «грушевськіани» становлять наукові розвідки членів УІТ, присвячені різним аспектам суспільно-політичної діяльності вченого. В дослідженнях програмно-концептуального характеру, здійснених О. Оглоблиним і Л. Винаром, обґрунтовано та узагальнено непроминальну значимість творчої спадщини Михайла Грушевського для історії українського народу і майбутнього України. Серед членів УІТ, які зробили вагомий внесок у вивчення життя і творчості М. Грушевського, слід назвати М. Антоновича, І. Витановича, Ю. Герича, О. Домбровського, Л. Биковського, М. Ждана, І. Каменецького, Р. Климкевича, В. Міяковського, Т. Мацьківа, М. Чубатого. В останні роки до них приєдналися також науковці з України — І. Гирич, Я. Дзира, Г. Бурлака, Я. Грицак, Є. Пшеничний та інші. Всі вони працювали над творенням на сторінках журналу правдивого портрету постаті видатного вченого і діяча

України. Докладний огляд численних публікацій «грушевськіани» на сторінках «Українського історика», їх історіографічний аналіз та своєрідну класифікацію за жанровими різновидами здійснив І. Гирич⁴⁴. Щоб не повторювати його, свідомо не зупиняємося докладніше на цьому важливому аспекті, а всім зацікавленим радимо ознайомитися з цією змістовною науково-інформаційною статтею.

Висвітлюючи цю тему в діяльності УІТ, не можна не підкреслити особистий внесок професора Л. Винара в розбудову і популяризацію грушевськознавства. Слід визнати, що цей доробок «Українського історика» не був би таким значним, якби не наукове зацікавлення Головного редактора журналу. Ще замолоду він обрав грушевськознавство як одне з головних напрямків своїх історичних студій⁴⁵. Л. Винар — автор багатьох наукових розвідок з різних періодів творчої біографії Михайла Грушевського та його наукової і публіцистичної спадщини. Небезпідставно вважаючи Грушевського «жертвою партійної міфології» в Україні і діаспорі, бо, з одного боку, йому навішували ярлик «махрового українського буржуазного націоналіста», а з другого, — «руїни української державності»⁴⁶, Винар свідомо стає на позиції об'єктивного дослідника з метою захистити честь історика, розкрити значення його наукової та суспільної праці для України. Як згадує вчений-грушевськознавець, задум започаткувати неупереджене систематичне вивчення М. Грушевського зіткнувся з байдужістю до цієї справи як НТШ, так і УВАН. Саме через це згодом прийшло усвідомлення, що «наука грушевськознавства мусить мати відповідну організаційну основу, журнал, в якому могли б друкуватися праці, матеріали... які досліджували б різні ділянки творчості енциклопедиста Грушевського»⁴⁷.

Започаткувавши такий журнал і присвятивши понад тридцять років життя справі повернення із забуття спадщини Михайла Грушевського, український історик з діаспори Л. Винар заслужено здобув визнання фахівців і вважається сьогодні найавторитетнішим із дослідників-грушевськознавців. З ініціативи Наукової Ради НТШ у Львові особистий внесок професора Л. Винара відзначено у 1994 р. «Дипломом лауреата медалі Михайла Грушевського»⁴⁸. Саме йому належить введення в наукову літературу терміну «грушевськознавство» і теоретичне обґрунтування його як окремої міждисциплінарної ділянки українознавства, змістом якої є систематичне і всестороннє вивчення життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського⁴⁹.

До заслуг Любомира Винара слід віднести визначення структури нової академічної дисципліни⁵⁰. Наголошуючи, що Михайла Грушевського слід вивчати всебічно як науковця, культурно-освітнього діяча і суспільно-політичного лідера, Л. Винар досліджує не препаровану постать видатної особи, а особистість людини-діяча, яка не потребує, на його думку, «забронювання». Саме таким постає Грушевський в монографічних дослідженнях історика «Молодість Михайла Грушевського: 1866—1894» (Мюнхен, 1987), «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892—1930» (Мюнхен, 1970), «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934)» (Нью-Йорк, 1986) та багатьох наукових розвідках і документальних публікаціях⁵¹. Ним укладено бібліографію праць М. Грушевського⁵², особливу увагу приділено популяризації наукової схеми історії України, якій судилося стати ідеологічним підґрунтям у визвольній боротьбі українського народу⁵³. Л. Винаром досліджено і перевидано на Заході збірку М. Грушевського «На порозі Нової України» (1918), яку можна розглядати як політичний заповіт. Цю книгу було подаровано головою Товариства 24 серпня 1992 р. першому президентові незалежної України Леоніду Кравчуку та депутатам Верховної Ради на церемонії передачі повноважень Державного Центру УНР в екзилі⁵⁴. На черзі здійснення задуму підготовки енциклопедичного словника «Михайло Грушевський» як спільного видання усіх наукових установ, що займаються грушевськознавчою тематикою⁵⁵.

Матеріали УІТ з тематики грушевськознавства, як й інші вартісні наукові дослідження істориків діаспори, не могли бути не поміченими в Ук-

раїні. Як доходили ці матеріали до читачів на Батьківщині? Звісно, донедавна доступ до журналу «Український історик» та інших видань УІТ, як і до еміграційної літератури взагалі, був утрудненим. Скажімо, вже згадану монографію Л. Винара «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» було спеціально видано у 1986 р. «Сучасністю» без зазначення місця видання і малим форматом, щоб полегшити розповсюдження її в Україні⁵⁶. Такі твори, незалежно від відгуків офіційної партійної «контрпропаганди», спонукали до пробудження думки українських культурних діячів та науковців, примушували їх прагнути до здобутків діаспори, — це вочевидь виявилось в процесі активізації національно-патріотичних сил періоду «гласності».

Історіографічна спадщина творця наукової схеми історії України, яка спільними зусиллями була піднята із забуття українськими істориками поза межами України, та правдиві студії про його життя і діяльність, безумовно, мали вплив на процес державного і культурного відродження України. Оприлюднивши усвідомлену українською інтелігенцією необхідність «повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського», газета письменників «Літературна Україна» відкрила тему Михайла Грушевського в українському суспільстві⁵⁷. Це було одразу підтримано громадськістю і науковцями — літературні журнали взялися друкувати твори М. Грушевського, а науковці створили спеціальну Комісію для вивчення творчої спадщини академіка М. С. Грушевського і добились відповідною постановою Президії Академії наук України (лютий 1989 р.) права публікації «Історії України-Руси» в недоторканому вигляді, без можливих купюр і редагувань⁵⁸. Ці факти не залишилися поза увагою УІТ.

Стежачи за «таненням криги» замовчування видатного історика в рідному краю, керівництво УІТ заініціювало контакти з тими науковцями і культурними діячами України, які свідомо стали на шлях боротьби за повернення Михайла Грушевського. Наприкінці 1989 р. на установчих зборах Американської асоціації українців, які відбувалися в стінах Гарвардського університету, Голова УІТ Л. Винар знайомиться з представником Археографічної комісії АН УРСР Г. Боряком. Згодом до Києва було надіслано офіційний лист на ім'я голови Археографічної комісії Академії наук України П. Соханя, де висловлювалося зацікавлення видавничими планами комісії і, зокрема, тими, що стосувалися архівних матеріалів Михайла Грушевського⁵⁹. В офіційній відповіді Л. Винару керівництво Археографічної комісії повідомляло, що з радістю приймає пропозицію щодо співпраці в широкому діапазоні українознавства, і висловило зацікавлення в творчих контактах, в першу чергу при підготовці до видання в Україні наукової спадщини найвидатнішого історика України академіка М. С. Грушевського⁶⁰.

З цього моменту, коли реальною стала співпраця з науковцями України, починається якісно новий період у діяльності Українського історичного товариства — воно спрямовує свої зусилля на повернення українському народові його видатного історика і діяча. В Україну надсилаються видання УІТ, комплекти журналу «Український історик». В Києві голова УІТ взяв участь у засіданні Комісії по вивченню творчої спадщини академіка М. Грушевського⁶¹. Між УІТ та Археографічною комісією підписується «Угода про співробітництво» (вересень 1990), якою було закріплено намір спільно спрацювати і видати бібліографічний довідник «Михайло Грушевський» та ряд інших проектів⁶².

У 1990 р. встановлюються творчі контакти УІТ з відновленим Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові⁶³. В березні 1991 р. постановою Президії НТШ професора Л. Винара було обрано до складу Організаційного комітету для відзначення 125-річчя М. С. Грушевського⁶⁴. Спільними зусиллями НТШ, Республіканської асоціації українців та УІТ 27—29 серпня 1991 р. у Львові було проведено Міжнародну наукову конференцію «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин», в роботі якої брали участь 150 науковців із семи країн, серед них — 14 членів УІТ⁶⁵. Під час урочистостей у Львові, які на-

були всеукраїнського характеру, бо саме збіглися з історичним проголошенням незалежності України, відбулося багато подій. Однією з них стала церемонія закладення каменю під пам'ятник Михайлові Грушевському (відкрито 12.06.1994), частину витрат на спорудження якого спонсорувало УІТ⁶⁶. О. Оглоблин, на той час почесний голова УІТ, так відгукнувся на ці історичні події у своїй доповіді на Всеукраїнській науковій ювілейній конференції в Америці, присвяченій академіку М. Грушевському (19—20 жовтня 1991 р.): «Імперія зла впала — переміг Грушевський»⁶⁷.

Встановило УІТ зв'язки і з Товариством охорони пам'яток історії і культури, зокрема з львівською обласною організацією, очолюваною Я. Ісаєвичем⁶⁸. Має намір підтримати своїми коштами спорудження пам'ятника Голові Центральної Ради в Києві⁶⁹.

Під час зустрічей у Києві і Львові голова і члени управи Товариства (Л. Винар, М. Антонович, О. Баран і Д. Штогрин) особисто познайомилися з багатьма науковцями, які згодом стали новими членами УІТ⁷⁰. За їх ініціативою офіційно постали осередки УІТ в Україні: 11 серпня 1992 р. у Львові, 20 серпня — у Києві⁷¹, а згодом і в інших містах. В своїй діяльності вони відводять чільне місце Михайлові Грушевському, — скажімо, Галицький осередок УІТ у 1992 р. здійснив видання першої книги Л. Винара в Україні — «Силуети епох». В ній вміщено історичну розвідку «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський»⁷².

Офіційне рішення щодо створення Історико-меморіального музею М. С. Грушевського в Києві⁷³ одразу підтримав голова УІТ. Професор Винар радо відгукнувся на лист директора Музею історії міста Києва Тамари Хоменко (на правах відділу якого нині перебуває офіційно музей Грушевського) і дав згоду співпрацювати над його створенням, наголосивши виняткову важливість цієї події в культурному житті України⁷⁴. Разом з Марком Антоновичем він увійшов від УІТ до Комітету сприяння музею⁷⁵, оголосивши патронат УІТ над ним, надіслав видання «грушевськіани»⁷⁶. До речі, в планах цього музею передбачено створення окремого відділу експозиції «Українська історична наука», де має бути висвітлено і непросту долю української науки в цілому, враховуючи здобутки діаспори. Тут, зокрема, планується підготувати окремий розділ про Українське історичне товариство та про його внесок у розбудову грушевськознавства⁷⁷.

Надаючи великого значення згуртуванню наукових сил на відновленні історичної правди про видатного сина України, УІТ не пропустило нагоду проголосити 1991 рік — Ювілейним роком Михайла Грушевського, з тим, щоб спільно відзначити 125-літній ювілей від дня його народження як в Україні, так і в діаспорі. Вперше про цей намір було повідомлено під час наукової конференції УВУ і УІТ з нагоди 25-ліття Товариства, що відбулась у Мюнхені 24—25 серпня 1990 р.⁷⁸ Цей задум було втілено в життя 29 серпня 1991 р. у Києві під час роботи I Конгресу Міжнародної асоціації українців, учасники якого одностайно прийняли пропозицію голови УІТ Л. Винара, схваливши її в резолюціях конгресу⁷⁹. Комітет по відзначенню ювілею Михайла Грушевського, створений УІТ у співпраці з Науковою Радою СКВУ з провідних науковців різних країн, взяв участь в організації спільно з науковою громадськістю України урочистих заходів в Україні, Європі, США і Канаді⁸⁰. Професора Л. Винара було введено до складу ювілейного Урядового комітету відповідно до постанови Президії Академії наук УРСР⁸¹. Новою ініціативою УІТ стало створення у 1991 р. наукового Міжнародного Товариства М. Грушевського, серед членів-засновників якого відомі українські науковці з різних країн світу⁸².

Наукова імпреза за участю УІТ відбулася 24—25 жовтня 1994 р. у Львові на відзначення 100-річчя прибуття Михайла Грушевського на кафедру історії України у Львівському університеті. Матеріали наукової конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа», влаштованої спільно з Інститутом історичних досліджень Львівського університету, Львівським відділенням Інституту археографії НАН України, Інститутом українознавства НАН України та Історичною комісією Наукового товариства

ва ім. Т. Шевченка, побачили світ завдяки заходам і коштам УІТ та цих установ⁸³.

Українське історичне товариство має намір присуджувати, починаючи з цього року, щорічну премію імені Михайла Грушевського за найкращі наукові дослідження в галузі грушевськознавства⁸⁴.

Як бачимо, діяльність УІТ в Україні по відродженню пам'яті про Михайла Грушевського у сучасників і заради збереження її для нащадків, має реальний зміст і практичне втілення.

Для гідного відзначення нинішнього ювілею — 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського — з ініціативи УІТ було створено Міжнародний академічний комітет (голова комітету — Л. Винар), який у співпраці з науковими установами та університетами в Україні і діаспорі взяв на себе організацію наукових конференцій і ювілейних вечорів, сприятиме виданню праць з грушевськознавства⁸⁵.

Грушевськознавство як нова галузь української науки в Україні та поза її межами стверджується і розвивається. Українське суспільство визнало заслуги видатного вченого, який своєю фундаментальною «Історією України-Руси» вписав українців у світову історію. Не останню роль у поверненні Україні Михайла Грушевського відіграло Українське історичне товариство.

¹ У ґрунтовній бібліографії праць М. С. Грушевського, яку укладає у співпраці з Українським історичним товариством Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, з близько 600 позицій майже п'ята частина має посилання на видання, фірмовані УІТ, переважно на публікації з «Українського історика». Див: Г и р и ч І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // Український історик (далі — УІ). — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102; також — В и н а р Л. Любомир Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). — К., 1995. — С. 247.

² В и н а р Л. Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 13—47.

³ Комунікат Ініціативної групи було вміщено в № 4 УІ за 1964 рік. Передрук цього документа подано в УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 198—199; В и н а р Л. Там же. — С. 29—35.

⁴ Обійняв лист від 28.05.1965 // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 199—201.

⁵ Про Любомира Винара та його наукову діяльність див: Любомир Винар — історик, педагог, бібліограф (1950—1980). За ред. О. Домбровського. — Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1982. — 71 с; Г и р и ч І. Засновник грушевськознавства // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації... — С. 18—22; П ш е н и ч н и й Є. Український історик Любомир Винар // Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 3—8.

⁶ О г л о б л и н О. Завдання української історіографії на еміграції // УІ. — 1963. — Ч. 1; цитуємо за передруком: УІ. — 1978. — Ч. 4. — С. 57.

⁷ О г л о б л и н О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1963. — Ч. 2—3. — С. 1—6. Цю статтю, базовану на доповіді автора в УВАН за 19.12.1954 р., також вміщено у кн: О г л о б л и н О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 55—63.

⁸ Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 348—349.

⁹ Там же. — С. 349. Автор вказує, що матеріали цієї та інших наукових дискусій було видано в працях НТШ — Proceedings. Historical-Philosophical Section. Shevchenko Scientific Society. — New-York; Paris, 1951. — Vol. 1.

¹⁰ S t a c h i v M. A Scientist and Social Leader as President of State. Professor M. Hrushevsky, Leader of the Ukrainian National Revolution and First President of the Ukrainian National Republic // The Ukrainian Quarterly. — New-York, 1957. — Vol. 13. — P. 329—336.

¹¹ Михайло Грушевський: У 110 роковини народження 1866—1976. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Записки НТШ. — Т. 197. — С. 236. В «УІ» було вміщено критичну рецензію на це видання: УІ. — 1982. — Ч. 1—2. — С. 122.

¹² The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S. — New-York, 1952. — Vol. II. — N 4(6).

¹³ Видавництва і видання // УІ. — 1965. — Ч. 3—4. — С. 106.

¹⁴ В и н а р Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). — Нью-Йорк, 1986. — С. 101—108.

¹⁵ Є цікава згадка в листі Олександра Оглоблина від 12.08.56 щодо розшуків Л. Винаром IX тому «Історії України-Руси» для цього перевидання: З листів Олександра Оглоблина до Любомира Винара // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 224.

¹⁶ Домбровський О. До питання англійського перекладу «Історії України-Руси»

- М. Грушевського // УІ. — 1968. — Ч. 1—4. — С. 138—141; Стерчо П. До видання «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 236—250; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань та ін. — К., 1991. — Т. 1. — 1994. — С. LXXIV—LXXVI.
- ¹⁷ УІ. — 1965. — Ч. 3—4. — С. 107.
- ¹⁸ Звернення Українського історичного товариства з нагоди 100-ліття народження Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — Ч. 1—2. — С. 5.
- ¹⁹ УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 112—113.
- ²⁰ Спочатку ця рубрика мала назву «Матеріали до вивчення життя і творчості Михайла Грушевського», згодом — лаконічніше: «Грушевськіана».
- ²¹ До цього в серії УІТ «Історичні студії» вийшли книжка О. Оглоблина «Михайло Сергійович Грушевський» (1966. — Ч. 4) та спогади Бориса Мартоса «М. С. Грушевський, яким я його знав» (1966. — Ч. 5).
- ²² УІ. — 1989. — Ч. 4. — С. 108—109.
- ²³ УІ. — 1991. — Ч. 1—2. — С. 209—210.
- ²⁴ УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 358—364.
- ²⁵ В УРСР до 100-літнього ювілею М. Грушевського з'явилися матеріали, автори яких прагнули певною мірою наблизитися до об'єктивного висвітлення постаті історика: Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // УІЖ. — 1966. — Ч. 2. — С. 13—30. Також: Бойко І., Кирилюк Є. М. С. Грушевський // Літературна Україна. — 1966. — № 77 (30 вересня). Та в цей же час «УІ» в розділі «Хроніка» під гаслом «Вістки з України» повідомляв про арешти в Україні та про те, що декому з заарештованих «закинено читання і поширення публікацій дореволюційного періоду або публікацій з-за кордону, а зокрема, статті Михайла Грушевського...», а далі зроблено висновок, що «влада далісе боїться історичних праць українських істориків дореволюційного періоду, які уважає за найнебезпечнішу зброю проти накиненого комуністичного режиму в Україні», — а звідси і узагальнення, що «боротьба проти справжньої історичної науки на Україні посилюється і набуває ще більшої гостроти» (УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 117). Л. Винар дав пізніше свою оцінку радянської історико-партійної літератури про М. Грушевського в статті «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій літературі» // УІ. — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 25—26.
- ²⁶ УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 111.
- ²⁹ Домбровський О. Розвиток грушевськознавства... — С. 350—351.
- ³⁰ УІ. — 1978. — Ч. 1—3. — С. 191.
- ³¹ УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 247.
- ³² Там же.
- ³³ УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.
- ³⁴ УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 248.
- ³⁵ УІ. — 1986. — Ч. 1—2. — С. 110—111.
- ³⁶ Винар Л. Діяльність Українського історичного товариства в 1965—1967 рр. // УІ. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 146.
- ³⁷ Видавничий Фонд УІТ ім. Михайла Грушевського // УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 252; Інж. Василь Ростун — будівничий видавничого фонду М. Грушевського // УІ. — 1987. — Ч. 1—4. — С. 201—202.
- ³⁸ Лисенко-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973. — С. 67.
- ³⁹ Оглоблин О. Завдання української історіографії. // УІ. — 1978. — Ч. 4. — С. 60.
- ⁴⁰ Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Показник змісту 1963—1992. — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 44—45.
- ⁴¹ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 16.
- ⁴² Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського // УІ. — 1982. — Ч. 1—4. — С. 65—75; його ж. Михайло Грушевський: історик і будівничий. С. 212—222.
- ⁴³ Там же. — С. 212—213.
- ⁴⁴ Грич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102—109.
- ⁴⁵ Першою роботою Л. Винара, де аналізовано творчість М. Грушевського, була стаття «Історичні праці Івана Франка» // Збірник «Української літературної газети». — Мюнхен, 1957. — С. 48—63.
- ⁴⁶ Винар Л. Як я став грушевськознавцем // Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 12.
- ⁴⁷ Там же. — С. 13.
- ⁴⁸ Грич І. Засновник грушевськознавства // Винар Л. Михайло Грушевський: історик... — С. 22.
- ⁴⁹ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 8.
- ⁵⁰ Там же. — С. 10; Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: (Матеріали конференції...). — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 8, 12—15.

- ⁵¹ Вибрана бібліографія праць Л. Винара про М. Грушевського // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 297—298.
- ⁵² Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — Ч. 1—2. — С. 122—129; УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 291—319; Wynar Lubomyr: Mykhailo Hrushevskiy: Bibliographische Quelle, 1866—1934. — München, 1984. — 68 p.; Mykhailo Hrushevskiy, 1866—1934: Bibliographic Sources / Lubomyr R. Wynar. Editor. — New-York; München; Toronto, 1985. — Р. XVIII+203.
- ⁵³ Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // УІ. — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 21—26; й о г о ж: Михайло Грушевський — історик України // Михайло Грушевський: (Збірн. наук. пр. і м-лів Міжн. юв. конф.). — Львів, 1994. — С. 20—21; й о г о ж: Нашим головним завданням було задержати і розвинути наукову схему історії України // Старожитності. — 1992. — Ч. 15(31). — С. 7.
- ⁵⁴ Грушевський М. На порозі Нової України: (Статті і джерельні матеріали). — (Редакція і вступна стаття — Винар Л.). — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1992. — 278 с.; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 263.
- ⁵⁵ У шістдесятиліття смерті Михайла Грушевського, 1934—1994 // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 100.
- ⁵⁶ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 61, примітка «Від автора». Цікаво згадати, що для українського читача газета «Літературна Україна» (1991, 39 травня) видрукувала «Звичайну схему» Грушевського саме за текстом її публікації в книзі Винара «Найвидатніший історик...».
- ⁵⁷ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня. — С. 3; Боряк Г. Повернути народів наукову спадщину М. С. Грушевського // Там же. — 1989. 16 березня. — С. 8.
- ⁵⁸ Боряк Г. Там же; Від редакційної колегії // Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — 1994. — С. V.
- ⁵⁹ Лист Л. Винара до проф. П. Соханя, голови Археографічної комісії АН УРСР від 26.12.1989 // Поточний архів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- ⁶⁰ Лист П. Соханя, голови АК АН УРСР професору Л. Винару за № 123/572 (квітень 1990) (копія) // Там же.
- ⁶¹ УІТ і Археографічна комісія Академії наук у Києві // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 232.
- ⁶² Угода про співробітництво між Археографічною комісією АН УРСР та Українським історичним товариством. — Київ. Вересень 1990 // Поточний архів Інституту археографії.
- ⁶³ Співпраця УІТ з НТШ у Львові // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 231.
- ⁶⁴ Матеріали про 125-ту річницю від дня народження Михайла Грушевського (Док. 4) // Михайло Грушевський: (Збірн. наук. праць...). — С. 445—446.
- ⁶⁵ Там же. — С. 3; До ювілею Михайла Грушевського: документація // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 275—277.
- ⁶⁶ Матеріали про 125-ту річницю... (Док. 3). — С. 444.
- ⁶⁷ До ювілею... документація. — С. 281.
- ⁶⁸ УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 233.
- ⁶⁹ У шістдесятиліття... — С. 100.
- ⁷⁰ Нові члени УІТ // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 235.
- ⁷¹ Винар Л. Нашим головним завданням... — С. 7.
- ⁷² Винар Л. Силуети епох: (Історичні розвідки). — Дрогобич, 1992. — 184 с.
- ⁷³ Рішення Виконкому Київської міськради № 87 від 3.02.1992 «Про створення в м. Києві історично-меморіального музею Михайла Грушевського в буд. № 9 по вул. Паньківській // Поточний архів Музею М. Грушевського в Києві.
- ⁷⁴ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 261; Лист Л. Винара до Т. Хоменко, директора Музею міста Києва від 17.11.1992 // Поточний архів Музею М. Грушевського.
- ⁷⁵ Комітет сприяння Музею М. Грушевського (список) // Там же.
- ⁷⁶ Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 28.11.1992; Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 4.01.1993 // Там же.
- ⁷⁷ Федорова Л. Музей великого вченого // Старожитності. — 1992. — Ч. 18—19(34—35). — С. 8.
- ⁷⁸ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 249.
- ⁷⁹ Там же. — С. 249—250.
- ⁸⁰ До ювілею... документація. — С. 270—277, 280, 284—285.
- ⁸¹ Матеріали про 125-ту річницю... (Док. 8 і додаток № 1). — С. 450—452.
- ⁸² Там же. (Док. 10). — С. 457—458.
- ⁸³ Михайло Грушевський і львівська історична школа: (Матеріали конференції... — 1994 р.). — Нью-Йорк; Львів, 1995.
- ⁸⁴ У шістдесятиліття... — С. 100.
- ⁸⁵ Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 358—364.